

<NTB 2013/36>

<Kroniek>

Kroniek Europees staats- en bestuursrecht

A.P.W. Duijkersloot, R. Ortlep, M.J.M. Verhoeven en R.J.G.M. Widdershoven¹

Indeling

1. Constitutionele aspecten
  - 1.1. Europese institutionele ontwikkelingen
  2. Doorwerking van Unierecht
    - 2.1. Voorrang algemeen
    - 2.2. Doorwerking van Uniehandelingen
      - 2.2.1. Primair Unierecht
      - 2.2.2. Verordening
      - 2.2.3. Richtlijnen
      - 2.2.4. Besluiten
      - 2.2.5. Andere handelingen
    - 2.3. Europese invloed op nationale bestuursinstrumenten
  3. Rechtsbescherming
    - 3.1. Stelsel van rechtsbescherming
      - 3.1.1. Algemeen
      - 3.1.2. Prejudiciële procedure en andere vormen van samenwerking
    - 3.2. Toegang tot de rechter
      - 3.2.1. Fatale termijnen
      - 3.2.2. Procespartijen
      - 3.2.3. Voor beroep vatbare handeling
      - 3.2.4. Andere aspecten van de toegang tot de rechter
    - 3.3. Behandeling van het geschil
      - 3.3.1. Rechterlijke beoordeling en bewijs
      - 3.3.2. Ambtshalve toepassing Unierecht
    - 3.4. Uitspraak
  4. Rechtsbeginselen en fundamentele rechten
    - 4.1. Algemeen
    - 4.2. Gelijkheid
    - 4.3. Evenredigheid
    - 4.4. Vertrouwen en rechtszekerheid
    - 4.5. Rechten van verdediging
    - 4.6. Transparantie en openbaarheid van bestuur
    - 4.8. Fundamentele rechten

---

¹ Ton Duijkersloot en Rolf Ortlep zijn als universitair docent verbonden aan het Instituut voor Staats- en Bestuursrecht van de UU. Rob Widdershoven is hoogleraar Europees bestuursrecht bij hetzelfde instituut. Maartje Verhoeven is rechterlijke ambtenaar in opleiding bij de Rechtbank Arnhem.

5. Handhaving en schadevergoeding

5.1. Handhaving

5.1.1. Instrumenten

5.1.2. Specifieke waarborgen

5.2. Aansprakelijkheid

Kroniekonderdelen worden weggelaten als geen of onvoldoende van belang zijnde ontwikkelingen hebben plaatsgevonden.

1. Constitutionele aspecten

1.1 Europese institutionele ontwikkelingen

Europa blijft een onrustig bezit. De discussie die door David Cameron – en ook door het kabinet Rutte II – is aangezwengeld over de renationalisatie van onderdelen van het Europese recht en beleid, wordt besproken door J.M. Smits, ‘Wie doet wat? Over de rede van David Cameron en de verdeling van bevoegdheden tussen de Europese Unie en de lidstaten’, *NTER* 2013/6, p. 213-218. Smits ondersteunt het betoog van Cameron en bepleit het opstellen van een set parameters op grond waarvan kan worden bepaald welke beleidsterreinen tot Europa en welke tot het terrein van lidstaten zouden moeten behoren.

De maatregelen die door de Europa zijn getroffen om de eurocrisis te beteugelen, worden overzichtelijk besproken door J.W. van de Gronden, ‘Bestrijding van de eurocrisis en de EU-begrotingsregels: alleen handhaving van afspraken of ook soevereiniteitsoverdracht?’, *SEW* 2013/134, afl. 9, p. 354-368. Volgens Van de Gronden betekenen de maatregelen wel degelijk een soevereiniteitsoverdracht. Zie over de toenemende Europese grip op het parlementaire budgetrecht, M. Diamant & M.L. van Emmerik, ‘Het Nederlandse budgetrecht in Europees perspectief’, *TvCR* 2013/2, p. 94-129.

De in *NTB* 2013/18, p. 91 al gesignaleerde zaak *Pringle* – waarin het Hof groen licht geeft aan het ESM-verdrag – wordt besproken in A. van den Brink & J.W. van Rossum, ‘De zaak Pringle en de Eurocrisis. Juridische paradoxen en constitutionele perspectieven’, *NTER* 2013/7, p. 255-264. Volgens hen kenmerkt de uitspraak zich enerzijds door de bestendigheid van het recht maar anderzijds door het primaat van de politiek boven het recht. Zie voor uitspraken van de hoogste rechters van Estland en Duitsland over de toelaatbaarheid van het ESM-verdrag, M. Saarmann, “‘A cup of financial stability, please!’ – The ESM judgment of the Estonian Supreme Court”, *TvCR* 2013/2, p. 163-170, en H.G. Hoogers, ‘Karlsruhe en Europa deel zoveel: de ESM-uitspraak van het Bundesverfassungsgericht’, *TvCR* 2013/3, p. 205-223. De door het Bundesverfassungsgericht in (onder meer) de ESM-uitspraak afgedwongen inschakeling van het Duitse parlement wordt besproken in K. Berner, “‘Sovereignty of Parliament’ under the Grundgesetz: How the German Constitutional Court Discovers Parliamentary Participation as a Means of Controlling European Integration”, *EPL* 2013, p. 249-262.

Ton van den Brink & Linda Senden, ‘De Europese Unie en nationale soevereiniteit. Wel degelijke verenigbare grootheden’, *AAe* 2013/5, p. 355-377, stellen dat EU-lidmaatschap en nationale soevereiniteit eerder communicerende vaten zijn dan onverzoenlijke grootheden. Volgens hen dreigt de opvatting over soevereiniteit zich in Nederland te versmallen tot de idee dat men zo veel mogelijk baas in eigen huis moet blijven en zo min mogelijk bevoegdheden moet overdragen, waarbij weinig aandacht bestaat voor de vraag of de nationale staat wel handelingsbekwaam is om zijn nagestreefde beleidsdoelstellingen te verwezenlijken. De discussie zou volgens hen moeten gaan over de democratische controle op de bevoegdheden die de staat ‘uit handen geeft’. Zie voor meer fundamentele beschouwingen over de toekomst van Europa ook, R. Barents, ‘De constitutionele paradox van het Unierecht’, *SEW* 2013/115, afl. 7/8, p. 300-308.

De toetreding van de voormalige Oostbloklanden tot de Unie zorgt in elk geval voor constitutioneel vuurwerk. Zie over de aanvaringen van Hongarije met de Commissie in verband met onder meer de vervroegde pensionering van rechters, H. de Waele, ‘De Commissie-Hongarijeconfrontatie. Van vervroegd pensioen, leeftijdsdiscriminatie en rechterlijke onafhankelijkheid’, *NTER* 2013/6, p. 219-223. Zie verder HvJ EU 16 oktober 2012, nr. C-364/10 (*Hongarije/Slowakije*), *AAe* 2013/6, p. 491-495, m.nt. P.J. Slot, waarin het Hof bepaalt dat Slowakije het Unierecht niet heeft geschonden door de Hongaarse president toegang tot Slowakije te onthouden. Vergelijk ten slotte Arjen Meij, Zoeken naar hiërarchie:

is rechtseenheid passé?, *AAe* 2012, p. 584-591, waarin onder meer wordt ingegaan op de botsing tussen het Tsjechische constitutionele hof en het Hof van Justitie.

P. Craig, 'A General Law on Administrative Procedure, Legislative Competence and Judicial Competence', *EPL* 2013, p. 503-524, gaat in op de bevoegdheidsgrondslag voor een Europese Awb. Vergelijk ten slotte Jorge Agudo González, 'The Evolution of Administrative Procedure Theory in 'New Governance' Key Point', [2013/1] *REALaw*, p. 73-112, die theoretische beschouwingen wijdt aan de veranderingen van het bestuursrecht onder invloed van de New Governance-benadering.

1.3 Toezicht en samenwerking

CBb 22 mei 2013, *AB* 2013/283, m.nt. Sauter, bevat het vervolg op de – in *NTB* 2012/36, afl. 9, p. 273, gesignaleerde – (indirecte) botsing tussen het CBb en de Commissie over de rekenmethode die de OPTA/ACM moet toepassen bij het vaststellen van tariefplafonds voor mobiele en vaste gesprekken, de *plus* BULRIC-methode (CBb) of de *pure* BULRIC-methode (Commissie). In de uitspraak laat het College het besluit van de ACM, die de opdracht van het CBb heeft laten prevaleren boven de bestuurlijke aanbeveling van de Commissie, in stand.

Henrik Wenander, 'A Network of Social Security Organs – European Administrative Cooperation under Regulation (EC) No 883/2004', [2013/1] *REALaw*, p. 39-72, onderzoekt het Europese regime betreffende de coördinatie van de sociale zekerheid in het licht van de bestuurlijke netwerktheorieën. Dit regime bevat diverse samenwerkingsverplichtingen tussen de lidstaten met de Administratieve Commissie als centraal punt. Binnen het regime verlenen socialezekerheidsinstanties van de lidstaten elkaar wederzijdse bijstand, wisselen zij informatie uit en lossen zij geschillen op. Hoewel het systeem efficiënt functioneert, roept het – volgens de auteur – wel vragen op van verantwoording en op het punt van de legitimiteit van de besluitvorming.

In CRvB 19 maart 2013, *AB* 2013/136, m.nt. Sewandono, bepaalt de Raad dat het college van b en w bij het nemen van een beslissing over een bijstandsaanvraag niet bevoegd is om zelfstandig vast te stellen dat de betrokkene geen verblijfsrecht (meer) heeft. Op grond van art. 4 lid 3 VEU (beginsel van loyale samenwerking) dient het college in zo'n geval in overleg te treden met de Staatssecretaris van VenJ teneinde te onderzoeken of de betrokkene aan het recht van de Unie een verblijfsrecht kan ontlennen. Zie voor een vergelijkbare lijn ABRvS 14 november 2007, *AB* 2007/396.

Zie ten slotte over het toezicht van de centrale overheid op schendingen van Unierecht door decentrale verheden, P.H.L.M. Kuypers, 'Wet NErpe: stilte voor de storm?', *Tijdschrift voor staatssteun* 2013, p. 4-7.

2. Doorwerking van Unierecht

2.1 Voorrang algemeen

Schwarze heeft naar aanleiding van een congres dat in mei 2011 in Freiburg plaatsvond, een tweedelige bundel samengesteld met bijdragen van 25 auteurs over de verhouding tussen nationaal recht en Europees recht in brede zin: *Das Verhältnis von nationalem Recht und Europarecht im Wandel der Zeit*, Baden-Baden: Nomos, Band 1: 2012, Band 2: 2013. In het eerste deel wordt deze relatie besproken vanuit zowel het perspectief van het Europese recht als het recht van enkele geselecteerde lidstaten. Daarnaast wordt ingegaan op deze verhouding vanuit het mededingingsrecht. In het tweede deel wordt in diverse bijdragen ingegaan op de consequenties van de voorrang van EU-recht in de nationale rechtsorde. Voor diverse lidstaten worden de problemen en door het nationale recht opgeworpen grenzen meer in detail besproken. Gezocht wordt naar een oplossing, waarbij aan diverse rechtsgebieden aandacht wordt besteed.

2.2 Doorwerking van Uniehandelingen

2.2.1 Primair Unierecht

ABRvS 23 mei, 201302213/1/V3, bevat een Kraaijeveld/VNO-toetsing van het op art. 3 Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind gebaseerde art. 24 Handvest. Daarbij gaat de Afdeling – conform nr. C-72/95 (*Kraaijeveld*), AB 1997/133; AB *Klassiek* 2009, nr. 29 – na of het bestuursorgaan de grenzen van de beoordelingsruimte die art. 3 IVRK/24 Handvest aan de lidstaat laat, overschreden heeft door zich onvoldoende rekenschap te geven van de belangen van een vreemdeling en haar kind. Omdat dat niet het geval is, wordt het beroep in zoverre verworpen.

C. Schwartz, *Die Wahl der Rechtsgrundlage im Recht der Europäischen Union*, Baden-Baden: Nomos 2013, analyseert de jurisprudentie van het Hof van Justitie, betreffende de bevoegdheidsgrondslagen van de verschillende Unierechtelijke rechtsinstrumenten. Het zwaartepunt van het onderzoek is een uitgebreide analyse van instrumenten met een dubbele bevoegdheidsgrondslag.

2.2.2 Verordening

In HvJ EU 21 november 2011, nr. C-465/10, AB 2013/86, m.nt. van den Brink, stelt het Hof – voortbouwend op de beruchte nr. C-383/06 t/m C-385/06 (*ESF*), AB 2008/207, m.nt. Den Ouden – dat art. 23 Verordening (EEG) nr. 4285/88 een rechtsgrondslag vormt voor de terugvordering door de *nationale autoriteiten* bij de begunstigde van een EFRO-subsidie, zonder dat een bevoegdheidsattributie naar nationaal recht noodzakelijk is, in het geval dat deze begunstigde als aanbestedende dienst in de zin van Richtlijn 92/50/EEG niet heeft voldaan aan de Europese aanbestedingsregels. Bij deze terugvorderingsbesluiten speelt nationale legaliteit kennelijk geen enkele rol meer.

Uit CBB 21 februari 2013, AB 2013/166, m.nt. Ortlep, blijkt dat een bestuursorgaan de bevoegdheid om zogenoemde klepkeuringen toe te passen rechtstreeks kan ontleen aan een EU-verordening. Dit standpunt was eerder ingenomen in CBB 7 januari 2011, AB 2011/244, m.nt. Ortlep, waarbij bovendien werd aangegeven dat een verordening als een wettelijke voorschrift in de zin van de Awb kan worden aangemerkt.

2.2.3 Richtlijnen

In HvJ EU 21 maart 2013, nr. C-244/12 (*Salzburger Flughafen*), is de toepassing van MER-richtlijn 85/337/EEG op de uitbreiding van luchthaven Salzburg aan de orde. Het Hof stelt vast dat Oostenrijkse recht ten onrechte geen MER-verplichting kent voor de betreffende uitbreiding. Het Hof oordeelt dat, indien wordt vastgesteld dat een MER noodzakelijk is, Salzburger Flughafen als gebruiker van de betreffende luchthaven de gevolgen van een dergelijke beslissing moet dragen. In dit geval van onjuiste omzetting moeten de nationale autoriteiten op grond van de rechtstreeks werkende bepalingen uit de MER-richtlijn onderzoeken of de betrokken projecten een aanzienlijk milieueffect kunnen hebben en, indien dat het geval is, ervoor zorgen dat een milieueffectbeoordeling wordt uitgevoerd, ook *al heeft geen enkele particulier beroep gedaan op de MER-richtlijn*. Met dit arrest lijkt de Boxtel-jurisprudentie van de Afdeling – zie ABRvS 7 december 2005, AB 2006/67 – op losse schroeven komen te staan.

In HvJ EU 8 mei 2013, nr. C-142/12 (*Marinov*), stelt het Hof dat art. 74 Btw-richtlijn rechtstreekse werking heeft. In dit artikel is bepaald dat de maatstaf van heffing voor het onttrekken van goederen aan een bedrijf of bestemmen van goederen voor een bedrijf en het onder zich hebben van goederen door een belastingplichtige of zijn rechthebbenden wanneer hij zijn belastbare economische activiteit beëindigt, de aankoopprijs van de goederen of van soortgelijke goederen is, of bij gebreke van een aankoopprijs, de kostprijs. Dit artikel verzet

zich tegen een nationale bepaling volgens welke de maatstaf van heffing voor de handeling bij beëindiging van de belastbare economische activiteit gelijk is aan de normale waarde van de op de dag van deze beëindiging ter beschikking staande goederen, tenzij deze waarde in de praktijk overeenkomt met de restwaarde van deze goederen op die datum en rekening wordt gehouden met de waardewijzigingen van deze goederen tussen de dag van aankoop ervan en die van beëindiging van de belastbare economische activiteit. Dit laatste is ter beoordeling aan de nationale rechter.

De Btw-richtlijn is ook aan de orde in HvJ EU 11 april 2013, nr. C-138/12, waarin de Bulgaarse verwijzende rechter onder meer vraagt of een belastingplichtige zich kan beroepen op het beginsel van neutraliteit van de btw, zoals dat door de rechtspraak inzake art. 203 Btw-richtlijn is geconcretiseerd, om zich te verzetten tegen een bepaling van nationaal recht die voor de teruggaaf van bij vergissing gefactureerde btw als voorwaarde stelt dat de onjuiste factuur is gecorrigeerd, terwijl het recht op aftrek van die btw definitief is geweigerd, waardoor de nationale wettelijke correctieregeling niet meer van toepassing is. Het Hof herinnert primair aan de verplichting tot richtlijnconforme uitleg, maar komt vervolgens tot de conclusie dat in eerdere jurisprudentie al is geoordeeld dat ook beroep kan worden gedaan op de rechtstreekse werking van de genoemde bepaling.

ABRvS 17 april 2013 (*Pro Rail*), *JB* 2013/114, m.nt. Teunissen; *AAe* 2013/6, p. 477-481, m.nt. Nijmeijer, betreft de vraag of het college van b en w van Utrecht door middel van richtlijnconforme uitleg van het Bouwbesluit 2003 aan (de roltrappen van) ProRail strengere voorwaarden kan opleggen in het geval de relevante (Machine)richtlijn daarvoor wel een facultatieve mogelijkheid biedt, maar Nederland in de omzettingwetgeving, een besluit op grond van de Warenwet, daarvan geen gebruik heeft gemaakt. Volgens de Afdeling is – onder verwijzing naar de nr. C-227/09 (*Accardo*) – richtlijnconforme uitleg in dit geval niet mogelijk (want in strijd met het beginsel van rechtszekerheid), omdat het Bouwbesluit daarvoor geen grondslag biedt en het toepassen van de strengere voorwaarden niet in overeenstemming is met de bedoeling van de wetgever van het Warenwetbesluit. Omdat ook het instrument van rechtstreekse werking geen soelaas biedt, omdat het toepassen van de strengere voorwaarden op basis van uitsluitend de richtlijn in strijd zou zijn met het verbod van omgekeerde verticale werking, wordt de voorwaarde door de Afdeling vernietigd.

Het instrument van richtlijnconforme uitleg wordt wel toegepast in ABRvS 13 mei 2013, nr. 201202095/1/A3. Het gaat in deze zaak om een op grond van art. 68 Flora- en faunawet verleende ontheffing van het verbod op het verontrusten en doden van holenduiven ter voorkoming van belangrijke schade aan gewassen. De Afdeling legt art. 68 Flora- en faunawet, dat art. 9 lid 1, onder a, derde gedachtestreepje, Vogelrichtlijn implementeert, uit in het licht van deze richtlijnbeepaling. Dit leidt overigens niet tot een geslaagd hoger beroep.

M.J.M. Verhoeven, 'The 'Costanzo Obligation' of national administrative authorities and the principle of legality of the administration', *European Review of Public Law*, Vol. 24/4 (2012), p. 1443-1467, bespreekt de verplichting van nationale bestuursorganen om nationaal recht, dat strijdig is met EU-recht, buiten toepassing te laten. Daarbij komt niet alleen de Unierechtelijke rechtspraak aan de orde, maar ook de nationaalrechtelijke situatie in Nederland, Duitsland en Frankrijk.

2.2.4 Besluiten

Het CBb gaat in een uitspraak van 14 februari 2013, *AB* 2013/258, m.nt. Verhoeven, in op de rechtstreekse werking van een besluit, houdende een tijdelijk exportverbod voor varkens uit Duitsland. Nu dit besluit geadresseerd was aan Duitsland, kunnen Nederlandse particulieren niet rechtstreeks aan het besluit worden gebonden: daarvoor is een nationale regeling nodig.

2.2.5 Andere handelingen

Twee bijdragen verschenen in het afgelopen halfjaar over Europese soft law. O. Stefan, *Soft law in Court – Competition Law, State Aid, and the Court of Justice of the European Union*,

Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2012, onderzoekt aan de hand van een analyse van 696 documenten op het terrein van mededingingsrecht en staatssteunrecht hoe de Unierechter omgaat met soft law. Wat is de normatieve status van dergelijke documenten en welke effecten hebben ze? Sommige soft law-instrumenten blijken vaak te worden genoemd en toegepast in de jurisprudentie, met name bij sterk gereguleerde onderwerpen.

C. van Dam, 'De doorwerking van Europese administratieve soft law: in strijd met Nederlandse legaliteit', *NALL* januari 2013, bespreekt de spanning tussen soft law en legaliteit op het terrein van de uitvoering van Europese subsidieregelingen. Zij constateert dat aan de beginselen die het legaliteitsbeginsel dienen in veel gevallen niet wordt voldaan en stelt diverse oplossingsrichtingen voor.

2.3 Europese invloed op nationale bestuursinstrumenten

De Europese en nationale rechtspraak over de Dienstenrichtlijn wordt helder in kaart gebracht door M.R. Botman, 'De Dienstenrichtlijn in de bestuursrechtspraak: van lex silencio tot winkeltijden', te verschijnen in <<*JBplus*>> 2013/3. In het artikel wordt ook aandacht besteed aan ABRvS 19 juni 2013, nr. 201203340/1/A3, waarin de Afdeling – onder verwijzing naar onder meer HvJ EU 26 mei 2005, nr. C-20/03 (*Burmanjer*) – principieel heeft bepaald dat de verkoop van goederen door een marktkoopman niet valt onder de Dienstenrichtlijn, omdat het daarbij primair het vrij verkeer van goederen als bedoeld in art. 34 VWEU in het geding is. De weigering om een marktkoopman een dagplaats toe te kennen op basis van de Marktverordening en het geldende Brancheringsbesluit wordt daarom niet getoetst aan de Dienstenrichtlijn.

De volledige heroverweging ex art. 7:11 Awb dient te geschieden op basis van het recht en de feiten of omstandigheden zoals die zijn op het tijdstip waarop het besluit op bezwaar wordt genomen. Uit ABRvS 3 april 2013, nr. 201206627/1/A2, *JB* 2013/100, volgt dat deze regel van volledige heroverweging moet wijken bij dwingend EU-recht. De Afdeling:

"De maatschap heeft eerst in haar bezwaarschrift van 20 april 2011 kenbaar gemaakt dat zij in de Gecombineerde Opgave voor het jaar 2010 het verkeerde vakje heeft aangekruist en dat zij alsnog uitbetaling van de subsidie voor dat jaar wenst. Het college betoogt terecht dat, gelet op voornoemde bepalingen uit Verordening EG/1122/2009, geen ruimte bestond in bezwaar alsnog de subsidie uit te betalen, omdat het verzoek daartoe een verzoek tot wijziging van de Gecombineerde Opgave inhield en na 9 juni 2010 is gedaan. Dat ingevolge artikel 7:11 van de Awb in bezwaar een volledige heroverweging dient te plaats te vinden waarbij in beginsel ruimte bestaat om gemaakte fouten te herstellen, doet daar niet aan af, nu op grond van nationale wetgeving niet aan Europese wetgeving kan worden voorbijgegaan."

Zie ook ABRvS 3 april 2013, nr. 201206632/1/A2; ABRvS 3 april 2013, nr. 201206647/1/A2. A.D.L. Knook, 'De modernisering van het staatssteunrecht – de gevolgen voor de gemeentelijke praktijk', *Gst.* 2013/13, 74, p. 403-408, constateert dat de Commissie door middel van nieuwe richtsnoeren en verordeningen meer duidelijkheid schept over de vraag wanneer overeenkomsten, afspraken en subsidies als staatssteun kwalificeren en bovendien het aantal situaties waarin staatssteun niet hoeft te worden aangemeld, flink uitbreidt. Verder bevatten deze documenten duidelijke beginselen waarmee gemeenten subsidieregels en financiële afspraken staatssteunproof kunnen vormgeven.

Zie ten slotte over de (staatssteun aan) Diensten van Algemeen Economisch Belang, A.D.L. Knook, 'De nieuwe DAEB-gids van de Europese Commissie: balanceren op drie koorden tegelijkertijd', *NTER* 2013/6, p. 191-196.

3. Rechtsbescherming

3.1 Stelsel van rechtsbescherming

3.1.1 Algemeen

In de vorige kroniek (*NTB* 2013/18, afl. 5, p. 94) is reeds aandacht besteed aan het nieuwe Reglement voor de procesvoering van het Hof van Justitie van de Europese Unie. Thans kan verder worden gewezen op M.-A. Gaudissart & S. van der Jeught, ‘Het nieuwe reglement voor de procesvoering van het Hof van Justitie. Een overzicht van de belangrijkste wijzigingen’, *SEW* 2013, p. 159-173. Tevens is eerder besproken (*NTB* 2013/18, afl. 5, p. 94) dat conform een aanbeveling van de Raad van Ministers van de EU voor de nummering van rechterlijke uitspraken het *Landelijke Jurisprudentie Nummer (LJN)* vervangen is door de Europa-breed gebruikte *European Case Law Identifier (ECLI)*. Daardoor kunnen buitenlandse uitspraken beter worden gevonden en gemakkelijker worden geciteerd. Zie hierover M. van Opijnen, ‘Van LJN naar ECLI. Vijf prangende vragen’, *NJB* 2013, p. 1785-1786.

De wijze waarop het EU-recht ten uitvoer wordt gelegd, is, bij het ontbreken van een Unierechtelijke regeling, een zaak van de rechtsorde van de lidstaten. Dit staat bekend als het beginsel van nationale procedurele autonomie. Met betrekking tot dat beginsel gelden bepaalde minimumvereisten; vereisten die tot uitdrukking komen in het gelijkwaardigheids- en het effectiviteitsbeginsel. Deze vereisten geven uitdrukking aan de algemene verplichting om als lidstaat de bescherming in rechte te waarborgen van de rechten die de justitiabelen aan het Unierecht ontleen (zie recent – onder verwijzing naar HvJ EG 18 maart 2010, nr. C-317/08, C-318/08, C-319/08 en C-320/08 (*Alassini*), *Jur.* 2010, p. I-2213; *AB* 2010/157 – *ABRvS* 17 april 2013, nr. 201209288/1/V3). In dat kader is te wijzen op K. Kulms, *Der Effektivitätsgrundsatz. Eine Untersuchung zur Rechtsprechung des Europäischen Gerichtshofs*, Baden-Baden: Nomos 2013. Hierin wordt een mooi en doorwrocht overzicht gegeven van de ontwikkeling en invloed van het beginsel van effectieve rechtsbescherming, zoals dat sinds het Verdrag van Lissabon is neergelegd in art. 47 Handvest van de grondrechten van de Europese Unie. In het licht van dat beginsel heeft het HvJ EU op 27 juni 2013, C-93/12 (*Agrokonsulting*), geoordeeld dat het Unierecht niet in de weg staat aan een nationale regel van rechterlijke bevoegdheid die tot gevolg heeft dat alle geschillen betreffende de beslissingen van een nationale instantie die belast is met de betaling van landbouwsteun in het kader van de uitvoering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid van de Unie, worden toegewezen aan één enkele rechterlijke instantie. Voorts kan wat betreft de toepassing van het beginsel van effectieve rechtsbescherming gewezen worden op de uitspraak van de *ABRvS* van 4 juni 2013, nr. 201107941/1/V4. In deze zaak heeft de Afdeling – in overeenstemming met HvJ EG 13 maart 2007, C-432/05 (*Unibet*), *Jur.* 2007, p. I-2271; *AB* 2007/301 – geoordeeld dat dat beginsel niet vereist dat er in de rechtsorde van een lidstaat een zelfstandig beroep bestaat dat ten principale ertoe strekt de verenigbaarheid van nationale bepalingen met het Unierecht te onderzoeken, wanneer andere effectieve rechtsmiddelen, die niet ongunstiger zijn dan die welke gelden voor soortgelijke nationale vorderingen, het mogelijk maken een dergelijke verenigbaarheid incidenteel te beoordelen.

Voor de invloed van het Unierecht op de ‘autonomie’ van de nationale rechter kan gewezen worden op de polemiek tussen H.J. van Harten (‘Wat doet de Nederlandse rechter met het Europese recht?’), *Trema* 2013, p. 121-127) en R. Barents (‘Enkele kanttekeningen bij de autonomie van de nationale rechter in het Unierecht’, *Trema* 2013, p. 128-132). Zie over de verhouding tussen de nationale en Europese rechter in algemene zin, C. Grabenwarter & E. Vranes, *Kooperation der Gerichte im europäischen Verfassungsverbund – Grundfragen und neueste Entwicklungen*, Baden-Baden: Nomos 2013, alsmede A. Dyevre, ‘European Integration and National Courts: Defending Sovereignty under Institutional Constraints?’, *EUconst* 2013, p. 139-168. Aan de grenzen van de rol van het Hof bij het bevorderen van

Europese integratie wordt ook aandacht besteed in T. Horsley, 'Reflections on the role of the Court of Justice as the "motor" of European integration: Legal limits to judicial lawmaking', *CMLRev.* 2013, p. 931-964. Zie ten slotte M. van der Woude, 'Het Gerecht van de Europese Unie. Een bestuursrechter onder druk', *NJB* 2013, p. 874-881.

3.1.2 Prejudiciële procedure en andere vormen van samenwerking

De nationale rechter is bevoegd om ambtshalve een prejudiciële vraag aan het Hof van Justitie van de Europese Unie te stellen na verwijzing of terugwijzing van de zaak door de hoogste nationale rechter. Dit geldt ook als hij op grond van een nationaal voorschrift verplicht is om bij zijn beslissing de rechtsopvatting te volgen van die hoogste nationale rechter. In de bijdrage van M.J.M. Verhoeven ('Baas boven baas', *NTER* 2013, p. 206-212) wordt deze problematiek aan de hand van het arrest *Križan* (HvJ EU 15 januari 2013, nr. C-416/10, n.n.g.) besproken. Daarnaast wordt in die bijdrage een vergelijking getrokken met de mogelijkheid om prejudiciële vragen te stellen aan de Hoge Raad en wordt bezien wat het arrest *Križan* betekent voor de Nederlandse rechtspraak. Wat betreft de prejudiciële procedure kan verder worden verwezen naar M. Broberg & N. Fenger, 'Variations in Member States' Preliminary References to the Court of Justice – Are Structural Factors (Part of) the Explanation?', *ELJ* 2013, p. 488-501. Tevens zij gewezen op de annotaties van Verhoeven onder de in de vorige kroniek (*NTB* 2013/18) besproken arresten *Westbahn*, *Belov*, *Griekse club*, in *AB* 2013/116-118.

Een andere zaak over de omvang van de verplichting van nationale rechters in laatste aanleg tot verwijzing is HvJ EU 18 juli 2013, C-136/12 (*Consiglio nazionale dei geologi*). Hierin oordeelt het Hof dat art. 267, derde alinea, VWEU zo moet worden uitgelegd dat alleen aan de verwijzende rechter de bevoegdheid toekomt om de voor de oplossing van het geschil door hem relevant geachte prejudiciële vragen over de uitlegging van het Unierecht te bepalen en te formuleren. Nationale regels die tot gevolg zouden hebben dat aan die bevoegdheid afbreuk wordt gedaan, moeten buiten toepassing blijven.

De in *NTB* 2013/18, afl. 5, p. 95, al gesignaleerde uitspraak van de Afdeling van 13 februari 2013 (*Ridderstee*) – waarin een besluit van het college van GS wordt vernietigd, omdat het college in strijd met art. 3:2 Awb geen informeel advies heeft gevraagd aan de Commissie over het mogelijke staatssteunkarakter van het besluit – is inmiddels gepubliceerd in *JB* 2013/66.

3.2 Toegang tot de rechter

3.2.1 Fatale termijnen

In de vorige kroniek (*NTB* 2013/18, afl. 5, p. 95) is aandacht gevestigd op HvJ EU 4 oktober 2012 (*Byankov*), *AB* 2012/375, m.nt. Widdershoven. Aan *Byankov* is bij besluit een verbod opgelegd om het grondgebied van Bulgarije te verlaten. Uit het prejudicieel antwoord van het Hof blijkt dat dit verbod onverenigbaar is met Richtlijn 2004/38/EG en met het door art. 21 VWEU verleende recht op vrij verkeer en verblijf van Unieburgers. Mede vanwege deze kennelijke onverenigbaarheid en omdat dit verbod absoluut en voor onbepaalde tijd geldt, beslist het Hof dat de nationale onmogelijkheid om het besluit te heroverwegen niet wordt gerechtvaardigd door het rechtszekerheidsbeginsel en in die mate in strijd is met het doeltreffendheidsbeginsel en het beginsel van loyale samenwerking ex art. 4 lid 3 VEU. De vraag hoe dit geplaats moet worden in het licht van eerdere jurisprudentie van het Hof, waarin het uitgangspunt is neergelegd dat, bij een gebrek aan een Unierechtelijke regeling dienaangaande, het EU-recht er niet toe verplicht dat een met dat recht strijdig in rechte onaantastbaar besluit wordt heroverwogen, wordt besproken in R. Ortlep, 'Het arrest *Byankov*: specifieke Unierechtelijke plicht tot heroverweging van een in rechte onaantastbaar besluit', *NALL* 2013, (www.nall.nl).

3.2.2 Procespartijen

De al in de vorige kroniek (*NTB* 2013/18, afl. 5, p. 96) genoemde uitspraak van het CBb van 13 september 2012, is gepubliceerd in *AB* 2013/115, m.nt. Metselaar en Den Ouden (procesbelang bij een beroep op staatssteunrecht). Van deze laatste auteur verschenen ook twee annotaties in de *AB* over de vraag naar belanghebbendheid als concurrent is het staatssteunrecht. Vergelijk ABRvS 6 februari 2013, *AB* 2013/263 en ABRvS 29 mei 2013, *AB* 2013/264, beide m.nt. Den Ouden. Zie voorts over dit onderwerp de bijdrage van J. Wieland, ‘De concurrent in het bestuursrecht: de relevante markt ruim afgebakend’, *NTB* 2013/17. In Gerecht EU 19 februari 2013, nr. T-15/12 (*Provincie Groningen e.a.*), *M en R* 2013/79, afl. 6, p. 361, m.nt. Jans, verklaart het Gerecht EU het beroep van 12 Nederlandse provincies en 13 milieuorganisaties tegen het besluit van de Commissie, waarbij de Subsidieregeling voor grondverwerving ten behoeve van natuurbehoud op grond van art. 106 lid 2 VWEU verenigbaar is verklaard met de interne markt, niet-ontvankelijk wegens gebrek aan procesbelang. De reden hiervoor is dat partijen geen voordeel kunnen hebben bij een eventuele vernietiging.

3.2.3 Voor beroep vatbare handeling

In HvJ EU 3 oktober 2013, nr. C-583/11P (*Inuit Tapariit Kanatimi*), bevestigt het Hof het in *NTB* 2012/36, afl. 9, p. 281, vermelde oordeel van het Gerecht EU van 6 september 2012, nr. T-221/10, dat de uitbreiding van het beroepsrecht voor particulieren van art. 263, vierde alinea, VWEU met ‘regelgevingshandelingen die geen uitvoeringsmaatregelen met zich brengen’ niet betrekking heeft op ‘wetgevingshandelingen’ (die tot stand zijn gekomen volgens de gewone wetgevingsprocedure van art. 294 VWEU). De geldigheid van deze handelingen zal daarom (nog steeds) bij de nationale rechter aan de orde moeten worden gesteld, die deze kwestie prejudicieel kan verwijzen. De lidstaten zijn in dat verband op grond van art. 19 lid 1 VEU verplicht om te voorzien in een stelsel van beroepsmogelijkheden en procedures dat de eerbiediging van het fundamentele recht op effectieve rechterlijke bescherming kan verzekeren. Aldus is het stelsel niet in strijd met art. 47 Handvest.

Zie voor een pleidooi voor een ruimere toegang tot de Unierechter onder het nieuwe art. 263, vierde alinea VWEU, Arjen Meij, ‘Access to the European Union Courts. Standing in Direct Actions after Lisbon’, in: M. van Roosmalen c.s. (eds.), *Fundamental Rights and Principles, Liber Amicorum Pieter van Dijk*, Intersentia 2013, p. 141-152.

3.2.4 Andere aspecten van de toegang tot de rechter

Ingevolge art. 10bis van de MER-richtlijn en art. 15bis van de IPPC-richtlijn, zoals gewijzigd door de Aarhus-richtlijn (2003/35/EG), mogen gerechtelijke procedures niet buitensporig kostbaar zijn. Dit vereiste is thans opgenomen in art. 11 lid 4 van Richtlijn 2011/92/EU. De eis van ‘niet buitensporig kostbaar’ behelst dat leden van het betrokken publiek in de zin van art. 11 lid 1 er niet van mogen worden weerhouden om, in het kader van deze richtlijn, een beroep in rechte in te stellen of voort te zetten vanwege de financiële last die hieruit kan voortvloeien. HvJ EU 11 april 2013, nr. C-260/11 (*Edwards en Pallikaropoulos*), ligt in het verlengde van het eerder besproken (*NTB* 2009/44) HvJ EG 16 juli 2009, nr. C-427/07, *Jur.* p. I-6277; *AB* 2009/397, m.nt. Backes (*Commissie/Ierland*), waarin Ierland op de vingers is getikt omdat in de Ierse wetgeving niet was gegarandeerd dat rechterlijke procedures ‘niet buitensporig kostbaar’ waren door het risico van een proceskostenveroordeling. In de zaak *Edwards en Pallikaropoulos* oordeelt het Hof opnieuw dat de nationale rechter bij een uitspraak over een kostenveroordeling de eis van ‘niet buitensporig kostbaar’ dient te waarborgen. Daarbij moet hij rekening houden met zowel het belang van de persoon die zijn rechten wil verdedigen, als het algemeen belang van de bescherming van het milieu. Bij zijn beoordeling mag de nationale rechter zich niet uitsluitend op de economische situatie van de betrokkene baseren, maar moet hij een objectieve analyse maken van het bedrag van de kosten. Voorts kan hij rekening houden met de situatie van de betrokken partijen, de redelijke kans van slagen van de verzoeker, het belang dat voor de verzoeker en voor de bescherming

van het milieu op het spel staat, de complexiteit van het toepasselijke recht en van de toepasselijke procedure, het eventueel roekeloze karakter van de verschillende beroepstadia, en het bestaan van een nationaal stelsel van rechtsbijstand of een regeling tot beperking van de proceskosten. De omstandigheid dat de betrokkene er in de praktijk niet van is weerhouden om een rechtsvordering in te stellen, volstaat op zichzelf niet om ervan uit te gaan dat de procedure voor hem niet buitensporig kostbaar is. Bij deze beoordeling mag niet van andere criteria worden uitgegaan al naargelang zij na een procedure in eerste aanleg, in een hoger beroep of een tweede hoger beroep wordt verricht.

3.3 Behandeling van het geschil

3.3.1 Rechterlijke beoordeling en bewijs

Het arrest *Upjohn* van 21 januari 1999 (nr. C-120/97, *Jur.* 1999, p. I-223) betrof de vraag of de nationale rechter bij de toetsing van besluiten tot intrekking van vergunningen tot het in de handel brengen van farmaceutische specialiteiten zijn beoordeling van de feiten, met name waar het gaat om de wetenschappelijke bewijzen ter staving van de intrekkingbesluiten, in de plaats moet kunnen stellen van die van de nationale instanties die tot deze intrekking bevoegd zijn. Het Hof stelde voorop dat deze vraag beantwoord moet worden aan de hand van het beginsel van nationale procedurele autonomie, en de daarvoor gestelde minimumvereisten die tot uitdrukking komen in het gelijkwaardigheids- en het effectiviteitsbeginsel. Uit dat arrest volgt concreet dat wanneer het nemen van een op EU-recht gebaseerd besluit een ingewikkelde feitelijke beoordeling vergt, de nationale rechter niet verplicht is zijn beoordeling van de feiten in de plaats van de bestuurlijke beoordeling te stellen. Hij kan zich beperken tot toetsing van de bestuurlijke feitenvaststelling op kennelijke dwaling, misbruik van bevoegdheden en klaarblijkelijke overschrijding van de grenzen van de bestuurlijke beoordelingsvrijheid. In haar uitspraak van 1 mei 2013, nr. 201201989/1/A3, heeft de ABRvS hiermee in overeenstemming geoordeeld. De Afdeling overweegt dat het College ter beoordeling van geneesmiddelen, dat bij de vervulling van zijn taak ingewikkelde beoordelingen dient te verrichten, over beoordelingsvrijheid beschikt. Onder verwijzing van het *Upjohn*-arrest heeft de rechtbank naar het oordeel van de Afdeling terecht overwogen dat zij haar beoordeling van de feiten niet in de plaats kan stellen van die van het College. Naar analogie van dit arrest heeft de rechtbank zich terecht beperkt tot een onderzoek van de feitelijke grondslag en de daarop gebaseerde door die instantie toegepaste juridische kwalificatie, en met name de vraag of het College bij zijn optreden niet kennelijk heeft gedwaald of zijn bevoegdheid heeft misbruikt, dan wel of het College de grenzen van zijn beoordelingsvrijheid niet klaarblijkelijk heeft overschreden.

In haar artikel 'Prospectieve analyse en het vaststellen van de materiële waarheid door de bestuursrechter', *SEW* 2013/133, afl. 9, p. 343-353, stelt A. Gerbrandy dat het vaststellen van de materiële waarheid van toekomstige gebeurtenissen weliswaar onmogelijk is, maar de onzekerheid wel kan worden gereduceerd. Daartoe zal de rechter vooral de coherentie van het bewijsoordeel betreffende de prospectieve analyse in relatie met de overige onderdelen van het bestuursbesluit moeten beoordelen.

Zie ten slotte CBb 24 oktober 2012, *AB* 2013/269, m.nt. Sewandono, waarin het College bij prejudiciële vraag aan de orde stelt of een onjuiste landbouwaangifte door de Staatsecretaris van EZ kan worden vastgesteld op basis van een meting met behulp van uitsluitend luchtfoto's of dat op verzoek ook een fysieke veldinspectie moet plaatsvinden.

3.3.2 Ambtshalve toepassing Unierecht

Al meermaals (bijvoorbeeld *NTB* 2012/36) is besproken dat er in beginsel geen plicht voor de nationale rechter bestaat om amtsshalve aan het EU-recht te toetsen (HvJ EG 7 juni 2007, nr. C-222/05-C-225/05, *Jur.* 2007, p. I-4233, *AB* 2007/228 (*Van der Weerd*)). Zie voor een recente nationale toepassing ABRvS 19 juni 2013, nr. 201112237/1/A3. In een bijzonder

geval volgt evenwel uit het Unierecht zelf dat aan EU-bepalingen ambtshalve moet worden getoetst. In deze zaken acht het Hof een ambtshalve rechterlijke toetsingsplicht aan bepaalde consumentenrichtlijnen noodzakelijk voor een – door deze richtlijnen uitdrukkelijk gewenste – doeltreffende bescherming van de consument in een situatie van ongelijkheid tussen consumenten en verkopers. Deze ongelijkheid kan volgens het Hof enkel worden opgeheven door een positief ingrijpen buiten de partijen bij een overeenkomst om namelijk de nationale rechter. Voor een recente toepassing van deze jurisprudentie kan worden verwezen naar HvJ EU 30 mei 2013, nr. C-488/11, *AB* 2013/259, m.nt. Ortlep en Verhoeven (*Asbeek Brusse*). In de uitspraak bepaalt het Hof ook dat als de nationale rechter heeft vastgesteld dat een boetebeding in een consumentenovereenkomst oneerlijk is, hij dit beding buiten toepassing moet laten en niet kan volstaan met een matiging van de boete.

Dat er voor de nationale rechter in beginsel geen plicht bestaat om ambtshalve aan het EU-recht te toetsen, sluit niet in dat dit recht door hem nooit ambtshalve in de beoordeling moet worden betrokken. Gedoeld wordt op de verplichting tot ambtshalve aanvulling van de rechtsgronden ex art. 8:69 lid 2 Awb. Dat een dergelijke verplichting ook bij een beroep op het EU-recht alleen bestaat binnen de feitelijke grondslag van het geschil komt tot uitdrukking in ABRvS 6 maart 2013, *JB* 2013/69, m.nt. Schlössels; ABRvS 19 juni 2013, nr. 201112237/1/A3. Uit deze uitspraken volgt tevens dat de grondenfuik in hoger beroep bij de ABRvS ook van toepassing is met betrekking tot een betoog over het Unierecht. Vergelijk eerder ABRvS 21 juni 2006, *AB* 2006/339.

Een ander aspect betreft het ambtshalve aanvullen van rechtsgrond met EVRM-bepaling wanneer alleen beroep is gedaan op de corresponderende bepaling van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie. In haar uitspraak van 3 januari 2013, *AB* 2013/198, m.nt. Ortlep, maakt de ABRvS duidelijk dat wanneer alleen beroep is gedaan op de Handvestbepaling de corresponderende EVRM-bepaling (alsmede de corresponderende IVRK-bepaling) ambtshalve dient te worden aangevuld.

3.4 Uitspraak

In *NTB* 2012/36, afl. 9, p. 283, is al besproken dat het Hof – op prejudiciële vragen van de Hoge Raad 28 mei 2010, *NJ* 2010/299 – heeft geoordeeld dat de nationale rechter bevoegd is om op grond van art. 108 lid 3 VWEU juncto art. 3:40 lid 2 BW een overeenkomst die is gesloten ter uitvoering van een niet bij de Commissie gemelde steunmaatregel nietig te verklaren, HvJ EU 8 december 2011, C-275/10, *NJ* 2012/124, m.nt. Mok; *BR* 2012/59, m.nt. Jaarsma (*Residex*). HR 26 april 2013, ECLI:NL:HR:2013:BY0539, geeft aan deze uitspraak navolging.

Voorts is te wijzen op de HR 18 januari 2013, *AB* 2013/108, m.nt. Metselaar en Den Ouden, waarin de Raad – kort gezegd – oordeelt dat een enkele verklaring voor recht dat de (verdere) uitvoering van een overeenkomst waarin staatssteun zou zijn besloten, niet kan worden aangemerkt als een passende maatregel die leidt tot een herstel van de mededingingssituatie. Zie hierover ook M.N. Weeda, L.J. Terpstra & C.A.M. Lombert, ‘Maastrichtse parkeergarages: de plek waar het aanbestedingsrecht en het staatssteunrecht elkaar ontmoeten’, *NTER* 2013, p. 153-158.

Vergelijk ten slotte G. Boogaard, *Het wetgevingsbevel*, Oisterwijk: Wlp 2013, die ook ingaat op de (on)mogelijkheid van een wetgevingsbevel in het geval van niet-omzetting van richtlijnen.

4. Rechtsbeginselen en fundamentele rechten

4.1 Algemeen

HvJ EU 8 mei 2013, nr. C-87/12 (*Ymeraga*) bevestigt de door het Hof in de arresten *Zambrano* en *Dereci* uitgezette lijn dat art. 20 VWEU aldus moet worden uitgelegd dat het er niet aan in de weg staat dat een lidstaat een onderdaan van een derde land het verblijf op zijn grondgebied weigert wanneer deze onderdaan van een derde land wil verblijven met een familielid dat burger van de EU is, in die lidstaat, waarvan het de nationaliteit bezit, woont, en nooit als burger van de Unie van zijn recht van vrij verkeer gebruik heeft gemaakt, mits een dergelijke weigering niet tot gevolg heeft dat de betrokken burger van de Unie het effectieve genot van de belangrijkste aan de status van burger van de Unie ontleende rechten wordt ontzegd.

De in de vorige kroniek (*NTB* 2013/18, afl. 5, p. 97) vermelde nr. C-617/10 (*Akerberg Fransson*), inzake het *ne bis in idem*-beginsel en de binding van het Handvest voor de lidstaten op grond van art. 51 Handvest, is inmiddels opgenomen in *AB* 2013/131, m.nt. Widdershoven, *JB* 2013/58, m.nt. Veenbrink & De Waele, en *SEW* 2013/147, afl. 9, p. 394, m.nt. Janssens. De zaak wordt tevens besproken door M.A. Fierstra in ‘Akerberg Fransson: ruim toepassingsgebied van Handvest op handelingen van lidstaten’, *NTER* 2013/6, p. 197-205 en John Vervaele, ‘The Application of the EU Charter of Fundamental Rights (CFR) and its *Ne bis in idem* Principle in the Member States of the EU’, [2013/1] *REALaw*, p. 113-134. ABRvS 27 februari 2013, *JB* 2013/76, betreft ook de reikwijdte van het Handvest. De Afdeling overweegt dat ingevolge art. 51 lid 1 Handvest de bepalingen van het Handvest slechts gericht zijn tot de lidstaten, voor zover zij het recht van de Unie ten uitvoer brengen. De regeling in kwestie betrof geen omzetting van Unierecht, noch werd daarin anderszins aan dit recht toepassing gegeven, dan wel werd dit recht aangescherpt, zodat het Landelijk Bureau Inning Onderhoudsbijdragen (LBIO) geen recht van de Unie tot uitvoering had gebracht, waarmee de aanvraag in kwestie niet binnen de werkingssfeer van het Handvest viel. Opvallend is dat de Afdeling niet aanhaakt bij het genoemde ‘ruime’ arrest *Akerberg Fransson*, maar verwijst naar HvJ EU 7 juni 2012, C-27/11 (*Vinkov*). Verklaarbaar is dit wel, nu in dit laatste arrest, net als in casu, geen sprake was van een nationale regeling die Unierecht omzette of anderszins bij dit recht aanknoopte, maar van een ‘interne situatie’.

De eveneens in *NTB* 2013/18, afl. 5, p. 87, al gesignaleerde nr. C-399/11 (*Melloni*) – waarin het Hof bepaalt dat de lidstaten in situaties die onder het EU-recht vallen hun eigen (verdergaande) nationale grondrechtenbescherming kunnen toepassen, zolang de voorrang, effectiviteit en eenheid van het Unierecht niet in het gedrang komt – is inmiddels opgenomen in *AB* 2013/132, m.nt. Widdershoven, *JB* 2013/57, m.nt. Veenbrink & De Waele, en *SEW* 2013/147, afl. 9, p. 389, m.nt. Janssens. De in *NTB* 2013/18, afl. 5, p. 88, vermelde nr. C-396/11 (*Radu*), is gepubliceerd in *SEW* 2013/107, afl. 6, p. 287, m.nt. Janssens.

De toetreding van de EU tot het EVRM komt steeds dichterbij en zet de pennen in beweging. Zie R. Böcker, ‘Gaten dichten. Toetreding van de Europese Unie tot het EVRM’, *NJB* 2013, p. 1560-1566, P. Gragl, *The Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights*, Oxford: Hart Publishing 2013, J. Iliopoulos-Strangas, V. Pereira da Silva & M. Potacs (Hrsgb.), *Der Beitritt der Europäischen Union zur EMRK – The Accession of the European Union to the ECHR*, Baden-Baden: Nomos 2013, J. Spiekermann, *Die Folgen des Beitritts der EU zur EMRK für das Verhältnis des EuGH zum EGMR und den damit einhergehenden Individualrechtsschutz*, Baden-Baden: Nomos 2013, F.D. Schild, ‘Hoe een koe een haas vangt. De toetreding van de EU tot het EVRM en de gevolgen voor de praktijk’, *NTER* 2013/7, p. 247-254, Christiaan Timmermans, ‘Fundamental Rights Protection in Europe before and after Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights’, in: M. van Roosmalen c.s. (eds.), *Fundamental Rights and Principles, Liber Amicorum Pieter van Dijk*, Intersentia 2013, p. 225-240 en, meer algemeen, C.P. Schmidt, *Grund- und Menschenrechte in Europa*, Baden-Baden: Nomos 2013.

Verder zij vermeld C. Semmelmann, 'General Principles in EU Law between a Compensatory Role and an Intrinsic Value', *ELJ* 2013, p. 457-487.

4.2 Gelijkheid

HvJ EU 21 februari 2013 (*L.N.*), *JB* 2013/74, maakt (nogmaals) duidelijk dat elke burger van de Unie zich op het in art. 18 VWEU opgenomen verbod van discriminatie op grond van nationaliteit – nader uitgewerkt in andere bepalingen van het Verdrag en in art. 24 Richtlijn 2004/38 – kan beroepen in alle binnen de materiële werkingssfeer van het recht van de Unie vallende situaties. Daartoe behoren onder meer de uitoefening van de met name door art. 45 VWEU gewaarborgde fundamentele vrijheden en de situaties die de uitoefening van de in art. 21 VWEU neergelegde vrijheid om op het grondgebied van de lidstaten te reizen en te verblijven betreffen. Uit geen enkele bepaling van het Verdrag blijkt dat studenten die burgers van de Unie zijn en zich naar een andere lidstaat begeven om er een opleiding te volgen, de door het Verdrag aan de burgers van de Unie verleende rechten verliezen, waaronder de rechten die deze burgers hebben wanneer zij in de gastlidstaat werkzaamheden in loondienst verrichten. Derhalve kan een burger van de Unie die zijn opleiding in een gastlidstaat volgt of er werkzaamheden in loondienst verricht en de status van 'werknemer' in de zin van art. 45 VWEU heeft, zich beroepen op het in art. 18 VWEU, 21 VWEU en/of 45 VWEU toegekende recht om vrij op het grondgebied van de gastlidstaat te reizen en te verblijven, zonder op grond van zijn nationaliteit rechtstreeks of indirect te worden gediscrimineerd, bijvoorbeeld door, zoals in casu, niet aanmerking te komen voor studiefinanciering. Het staat aan de verwijzende rechter om het noodzakelijke feitelijke onderzoek te doen om vast te stellen of de arbeid in loondienst van verzoeker in kwestie voldoende is om de status van 'werknemer' te verkrijgen. De omstandigheid dat de betrokkene naar de gastlidstaat is gegaan met de hoofdbedoeling er zijn opleiding te volgen, is daarbij niet relevant.

4.3 Evenredigheid

R.H. van Ooik, 'Evenredigheid in het EU-recht', *Regelmaat* 2013, p. 166-182, behandelt de functie die het evenredigheidsbeginsel speelt als toetsingsmaatstaf voor de instellingen van de Europese Unie wanneer zij bindende regelgeving uitvaardigen. Daartoe wordt eerst de omschrijving van dit beginsel in het Europese recht onderzocht, alsmede de verhouding van het evenredigheidsbeginsel tot de nauw verwante beginselen van toedeling van bevoegdheden en subsidiariteit. Daarna gaat het om de vraag wie, tijdens het totstandkomingproces van EU-regelgeving, invloed hebben op de beslissing of EU-regelgeving 'evenredig' is. Vervolgens wordt uitvoerig gekeken naar de rechtspraak van het Hof van Justitie over toetsing van Europese regelgeving aan het evenredigheidsbeginsel. Daarna worden conclusies getrokken over de van die rechtspraak uitgaande normerende werking op de besluitvormende EU-instellingen.

4.4 Vertrouwen en rechtszekerheid

HvJ EU 20 juni 2013, nr. C-568/11 (*Agroferm*), betreft de toepassing van het Europese vertrouwensbeginsel in een terugvorderingszaak. *Agroferm* had, in strijd met EU-regels, productierestituties gekregen voor de productie van lysinesulfaat en beriep zich op het vertrouwens- en rechtszekerheidsbeginsel. Conform vaste rechtspraak beantwoordde het Hof de prejudiciële vragen van de Deense rechter aldus dat *contra legem*-toepassing van deze beginselen niet is toegestaan, zo ook hier.

In AB 2013/203, m.nt. van den Brink & Pereth, worden twee interessante uitspraken van het CBb geannoteerd. In beide uitspraken – CBb 9 mei 2012 en CBb 25 mei 2012 – betreft het de vraag in hoeverre het vertrouwensbeginsel aan het opleggen van administratieve sancties dan wel de terugvordering van onverschuldigd betaalde Europese landbouwsubsidies in de weg kan staan. Omdat het om Europese landbouwsubsidies gaat, rijst in beide zaken de vraag in hoeverre het vertrouwensbeginsel Unierechtelijk moet worden ingekleurd. In de uitspraak van 25 mei 2012 past het CBb het gecodificeerde Unierechtelijke vertrouwensbeginsel toe. In de uitspraak van 9 mei 2012 lijkt het CBb het vertrouwensbeginsel nationaal in te kleuren en geen rekening te houden met de Unierechtelijke context van deze zaak. Verder zij gewezen op K. Günther, *Vertrauensschutz bei Angaben Dritter im Umsatzsteuerrecht*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2013.

4.5 Rechten van verdediging

In HvJ EU 10 september 2013, nr. C-383/13 PPU (*M.G. en N.R.*), geeft het Hof in een prejudiciële spoedprocedure *binnen ruim 2 maanden* antwoord op de door de ABRvS bij uitspraak van 5 juli 2013, *JV 2013/292*, gestelde vragen over de consequenties van een schending door een nationaal bestuursorgaan van het beginsel van eerbiediging van de rechten van verdediging bij het nemen van een besluit tot verlenging van de bewaring als bedoeld in art. 15 lid 6 Terugkeerrichtlijn 2008/115/EG. Meer in het bijzonder vroeg de Afdeling zich af of de schending (betrokkene was niet naar behoren gehoord voordat het besluit werd genomen) zonder meer zou moeten leiden tot vernietiging van het verlengingsbesluit, hetgeen betekent dat de bewaring moet worden opgeheven, of dat er ruimte zou zijn voor een belangenafweging waarbij naast de ernst van de schending van dit beginsel en de daardoor geschonden belangen van de vreemdeling, ook rekening kan worden gehouden met de door de verlenging van de bewaring gediende belangen van de lidstaat. Het Hof kiest voor de tweede lijn, waarbij het onder meer laat meewegen dat anders afbreuk zou kunnen worden gedaan aan het nuttig effect van de bewaringsregeling van art. 15 van de Richtlijn. Meer precies stelt het Hof dat de nationale rechter in het geval van schending van de rechten van verdediging de bewaring pas kan gelasten wanneer hij van oordeel is dat deze schending aan de betrokken vreemdeling ‘ook daadwerkelijk de mogelijkheid heeft ontnomen om zich zodanig te verweren dat de administratieve procedure een andere afloop had kunnen hebben’.

In de zaak laat het Hof elke verwijzing naar de codificatie van het beginsel van de rechten van verdediging in art. 41 Handvest achterwege. Dat roept wederom de vraag op of deze bepaling, die uitdrukkelijk alleen gericht is tot de EU-instellingen, wel van toepassing is op het handelen van nationale organen ‘binnen de reikwijdte van het Unierecht’. Zie over art. 41 Handvest nader R. Bousta, ‘Who Said There is a “Right to Good Administration”?’ A Critical Analysis of Article 41 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union’, *EPL* 2013, p. 481-488, alsmede H.C.H. Hofmann & C. Mihaescu, ‘The Relation between the Charter's Fundamental Rights and the Unwritten General Principles of EU Law: Good Administration as the Test Case’, *EUconst* 2013, p. 73-101.

HvJ EU 4 juni 2013, nr. C-300/11 (*ZZ*), betreft het beginsel van hoor en wederhoor, dat deel uitmaakt van de rechten van de verdediging in de rechterlijke procedure als bedoeld in art. 47 Handvest. Het Hof concludeert enerzijds dat aan de belanghebbende hoe dan ook de essentie van de redenen dient te worden meegedeeld die aan een besluit tot weigering van toegang tot in casu het Verenigd Koninkrijk ten grondslag ligt. De als reden aangevoerde noodzakelijke bescherming van de staatsveiligheid mag niet tot gevolg hebben dat de belanghebbende zijn recht om te worden gehoord wordt ontnomen en dat, bijgevolg, zijn recht op een voorziening in rechte als bedoeld in art. 31 Richtlijn 2004/38/EG, ondoeltreffend wordt. Anderzijds concludeert het Hof dat het aan de nationale rechter is om erop toe te zien dat de essentie van

de redenen aan de belanghebbende op zodanige wijze wordt meegedeeld dat naar behoren rekening wordt gehouden met de noodzakelijke vertrouwelijkheid van het bewijsmateriaal. In HR 12 juli 2013, nr. 12/02876, stelt de Hoge Raad prejudiciële vragen over de uitleg van art. 47 Handvest. Een gemotiveerde betwisting van door de douane gebruikt bewijsmateriaal met betrekking tot de oorsprong van goederen wordt bemoeilijkt vanwege de onmogelijkheid van de douane om opening van zaken te geven van ‘law enforcement sensitive information’. De Hoge Raad vraagt het Hof welke gevolgen de rechter hieraan moet of mag verbinden.

4.6 Transparantie en openbaarheid van bestuur

A. Drahmman, ‘Is de transparantie bij de verdeling van schaarse vergunningen voldoende gewaarborgd’, <<JBplus>> 2013/3, p. 141-170, stelt aan de hand van een analyse van twee schaarse vergunningstelsels (winkeltijdenonthefing, APV-vergunningstelsels) vast dat het borgen van de naleving van het Europese transparantiebeginsel op onderdelen beter kan. Daartoe ziet zij drie oplossingen, de erkenning van het transparantiebeginsel als algemeen beginsel van behoorlijk bestuur, het transparantieconform ‘inkleuren’ van reeds erkende beginselen van behoorlijk bestuur of codificatie van de eisen die het beginsel stelt in de Awb.

4.8 Fundamentele rechten

In ABRvS 20 maart 2013, nr. 201208550/1/T1/V2, 201210441/1/T1 en 201110141/1/T1, stelt de Afdeling prejudiciële vragen aan het Hof die er in de kern op neerkomen dat de Afdeling van het Hof uitleg wil over de manier waarop de seksuele geaardheid van een asielzoeker moet worden beoordeeld en de grenzen die daarbij in acht moeten worden genomen. Immers, het bepalen daarvan is cruciaal omdat terugsturen naar landen waar asielzoekers wegens hun homoseksuele geaardheid gevaar lopen problematisch is. Meer specifiek wil de Afdeling uitleg over de Europese Definitierichtlijn, waarin voor de lidstaten van de EU minimumnormen zijn opgenomen voor bescherming van vluchtelingen. Dit leidt de Afdeling uiteindelijk tot de vraag welke grenzen worden gesteld door art. 4 van deze Richtlijn, alsook door art. 3 (recht op menselijke integriteit) en art. 7 (eerbiediging van het privéleven en het familie- en gezinsleven) van het Handvest, aan de wijze van beoordelen van de geloofwaardigheid van een gestelde seksuele gerichtheid. Tevens wil de Afdeling weten of die grenzen verschillen van de grenzen die gelden voor de beoordeling van de geloofwaardigheid van de andere gronden van vervolging en, zo ja, in welk opzicht.

Een mooi overzicht van de nationale en Europese rechtspraak met betrekking tot het Handvest wordt gegeven in H.J.Th.M. van Roosmalen & A. Pahladsingh, ‘Het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie: beweging in de rechtspraak’, *NTER* 2013/3, p. 82-91. Verder kan worden gewezen op A.E. Beumer, ‘Interactie tussen fundamentele rechten en mededinging: het arrest *Otis*’, *NTER* 2013, p. 7-13, waarin een nadere analyse plaatsvindt van het in de vorige kroniek reeds besproken arrest *Otis*.

5. Handhaving en schadevergoeding

5.1 Handhaving

5.1.1 Instrumenten

HvJ EU 25 april 2013, nr. C-81/12 (*Asociația Accept*) betref discriminerende uitspraken van de voormalig manager van de Roemeense voetbalclub Steaua Boekarest. In een interview had deze verklaard dat hij nooit een homoseksuele sportman zal werven. Het Hof antwoordde op vragen van de Roemeense rechter dat art. 17 van de Gelijke behandelingsrichtlijn 2000/78/EG aldus moet worden uitgelegd, dat het in de weg staat aan een nationale regeling op grond waarvan bij vaststelling van discriminatie op grond van seksuele gerichtheid in de zin van deze richtlijn, na het verstrijken van een verjaringstermijn van zes maanden te rekenen vanaf

de datum waarop de feiten zich hebben voorgedaan, slechts een vermaning kan worden uitgesproken wanneer een dergelijke discriminatie bij toepassing van deze regeling niet onder dussdanige materiële en formele voorwaarden wordt bestraft dat de sanctie doeltreffend, evenredig en afschrikkend is. Het is aan de Roemeense rechter om te beoordelen of dit hier het geval is en om, in dat geval, het nationale recht zo veel mogelijk uit te leggen in het licht van de bewoordingen en het doel van voormelde richtlijn teneinde het hiermee beoogde resultaat te bereiken.

HvJ EU 8 mei 2013, nr. C-508/11 (*Eni*), en HvJ EU 13 juni 2013, nr. C-511/11 (*Versalis*), bevestigen de vaste rechtspraak dat het EU-mededingingsrecht ziet op de activiteiten van ondernemingen en dat het begrip onderneming elke entiteit omvat die een economische activiteit uitoefent, ongeacht de rechtsvorm van die entiteit en de wijze waarop zij wordt gefinancierd. Wanneer een dergelijke entiteit de mededingingsregels overtreedt, moet deze in overeenstemming met het beginsel van persoonlijke aansprakelijkheid de verantwoordelijkheid daarvoor dragen. Wanneer twee entiteiten eenzelfde economische eenheid vormen belet het feit dat de entiteit die de inbreuk heeft begaan nog bestaat, op zich niet dat de entiteit waaraan zij haar economische activiteiten heeft overgedragen, wordt bestraft. Een dergelijke tenuitvoerlegging van de sanctie is met name toelaatbaar wanneer deze entiteiten onder de controle van dezelfde persoon hebben gestaan en, gelet op de nauwe economische en organisatorische banden die hen verenigen, in wezen dezelfde commerciële richtsnoeren hebben toegepast.

In HvJ EU 18 juli 2013, nr. C-501/11 (*Schindler*), wordt door het Hof, in navolging van het Gerecht EU (nr. T-138/07), de aan liftenfabrikant Schindler in 2007 opgelegde boete wegens kartelvorming in de liftenbranche in stand gelaten. Hetzelfde doet het Hof in HvJ EU 11 juli 2013, nr. C-439/11 (*Ziegler*), waarin het betrof een opgelegde boete voor kartelvorming in de markt voor internationale verhuisdiensten in België.

G. Oosterhuis & M.P.N. Lemmens, 'Uitoefening inspectiebevoegdheid van de Commissie begrensd door het Gerecht', *NTER* 2013/3, p. 77-82 bespreken de arresten *Nexans*, nr. T-135/09, en *Prysmian*, nr. T-140/09, van het Gerecht EU. Het Gerecht EU geeft in deze uitspraken antwoord op de vraag hoe ruim de Europese Commissie haar inspectiebevoegdheid in mededingingsonderzoeken mag uitoefenen, met name waar het gaat om zogenoemde *fishing expeditions*.

Rb. Limburg 26 juni 2013, ECLI:NL:RBLIM:2013:4071 e.a., veroordeelt zes verdachten van de verkoop c.q. de medeplichtigheid aan de verkoop van softdrugs vanuit coffeeshops in Maastricht aan niet-ingezetenen van Nederland tot voorwaardelijke taakstraffen en geldboetes. De rechtbank toetst het in de Aanwijzing Opiumwet vervatte ingezetenen criterium aan de (grond)wet, het EU-recht en het EVRM. Weliswaar wordt, aldus de rechtbank, met het ingezetenen criterium een indirect onderscheid gemaakt naar nationaliteit, maar dit onderscheid wordt objectief gezien gerechtvaardigd door redelijke en legitieme belangen, te weten het belang van de volksgezondheid (tegengaan van vermenging van drugscircuits en regulering van het drugsgebruik) en het belang van handhaving van de openbare orde (terugdringen drugstoerisme en overlast). De rechtbank komt dan ook tot de conclusie dat het ingezetenen criterium niet in strijd is met het recht.

5.1.2 Specifieke waarborgen

De in *NTB* 2012/36, afl. 9, p. 288, reeds vermelde nr. C-465/10 (*Chambre de commerce en d'industrie de l'Indre*), is gepubliceerd in *AB* 2013/86, m.nt. Van den Brink. Voor het onderwerp handhaving is dit arrest van belang in verband met de toepasselijkheid van Verordening (EG, Euratom) nr. 2988/95 en met name de verjaringsregels die zijn neergelegd in art. 3. In deze bepaling zijn de wijze waarop de ingangsdatum van de verjaringstermijn moet worden bepaald en de mogelijkheden tot stuiting van de verjaringstermijn

geëuropeaniseerd. Dit geldt niet voor de lengte van de verjaringstermijn. Hoewel art. 3 lid 1 een Europese verjaringstermijn vaststelt van vier jaar, is in art. 3 lid 3 bepaald dat de lidstaten ervoor kunnen kiezen langere verjaringstermijnen toe te passen. In navolging van nr. C-201/10 (*Ze Fu Fleischhandel*), besproken in *NTB* 2011/40, afl. 9, p. 288, bepaalt het Hof in *Chambre de commerce en d'industrie de l'Indre*, dat het evenredigheidsbeginsel eraan in de weg staat dat een nationale verjaringstermijn van dertig jaar wordt toegepast op de terugvordering van een onterecht uit de Uniebegroting verkregen voordeel. Wat betreft de aanvang van de verjaringstermijn, komt het Hof tot het oordeel dat bij schending van de Europese aanbestedingsregels sprake is van een voortdurende onregelmatigheid. De schending van de Europese aanbestedingsregels houdt immers aan zolang de onwettig gesloten overeenkomst tussen de opdrachtnemer en de ontvanger van de Europese subsidie wordt uitgevoerd. Dit betekent dat de verjaringstermijn pas gaat lopen op de dag waarop de onregelmatigheid is geëindigd; dat wil zeggen op de dag waarop de uitvoering van de onwettig geplaatste overheidsopdracht is voltooid. Voorts scheidt het Hof van Justitie in *Chambre de commerce en d'industrie de l'Indre* meer duidelijkheid over de vraag in welke gevallen de verjaringstermijn wordt gestuit en derhalve opnieuw begint te lopen.

5.2 Aansprakelijkheid

In HvJ EU 25 april 2013, nr. C-398/11 (*Hogan*), stelt het Hof, dat het feit dat de door Ierland na de nr. C-278/05 (*Robins*), *Jur.* 2007, p. I-1053, getroffen maatregelen er niet toe hebben geleid dat Hogan e.a. meer dan 49% ontvangen van de waarde van de door hen opgebouwde rechten op een bedrijfstakpensioen, als zodanig een gekwalificeerde schending van art. 8 Richtlijn 2008/94/EG oplevert. Bij dit oordeel is van belang dat het Hof in de zaak *Robins* had bepaald dat de lidstaten op grond van art. 8 Richtlijn ten minste een uitkering van 49% moeten garanderen. Daarmee is de verplichting uit de richtlijn 'duidelijk en nauwkeurig'. Zie over de mogelijke gevolgen van de zaak voor Nederland, Eric Lutjens, 'Aansprakelijkheid overheid voor pensioentekorten? De betekenis van het *Hogan*-arrest inzake niet juiste uitvoering van de EU-insolventierichtlijn', *O&A* 2013/5.

In diens uitspraak van 6 juni 2013, nr. C-536/11 (*Donau Chemie*), stelt het Hof – in het verlengde van de in *NTB* 2011/40, afl. 9, p. 289, besproken nr. C-360/09 (*Pfleiderer*) – dat het doeltreffendheidsbeginsel zich verzet tegen een bepaling van nationaal recht op grond waarvan de inzage in de stukken van een dossier van een nationale procedure over de toepassing van art. 101 VWEU, waaronder de stukken die zijn overgelegd in het kader van een clementieprogramma, door derden die geen partij zijn bij deze procedure en voornemens zijn een schadevordering in te stellen tegen de karteldeelnemers, afhankelijk is gesteld van de toestemming van alle partijen bij deze procedure, zonder dat de nationale rechter de mogelijkheid is gelaten om de betrokken belangen te wegen. Uit deze uitspraak blijkt wederom dat (nationale) processuele belemmeringen van de privaatrechtelijke handhaving van de mededingingsregels door het Hof kritisch worden benaderd.

De uitspraak van het Gerecht EU van 6 juni 2013, nr. T-279/11 (*T&L Sugars*) maakt wederom duidelijk dat beroep tot schadevergoeding van art. 340 VWEU, wegens aansprakelijkheid van de Unie, een zelfstandig rechtsmiddel is en dat een dergelijk verzoek dus niet zonder meer niet-ontvankelijk kan worden verklaard, omdat het beroep tot nietigverklaring van betrokkenen niet-ontvankelijk is. Dit ligt alleen anders wanneer het schadeverzoek op dezelfde onrechtmatigheid is gebaseerd en dezelfde geldelijke strekking heeft als het beroep tot nietigverklaring.

De – in *NTB* 2013/18, afl. 5, p. 102 al besproken – nr. C-420/11 (*Leth*), waarin het Hof kiest voor een ruime toepassing van het Europese relativiteitsvereiste en voor een nogal strikte causaliteitsleer, is inmiddels gepubliceerd in *AB* 2013/139, m.nt. Widdershoven, *JB* 2013/107, m.nt. Benhadi & Lam, *M en R* 2013/91, afl. 7, p. 430-434, m.nt. Jans & Jesse, en *O&A*

2013/62, afl. 4, p. 190-194, met commentaar Meijer, en komt aan de orde in L. di Bella, 'Het relativiteitsvereiste en de vergoeding van vermogensschade bij overheidsaansprakelijkheid', *NJB* 2013/1390, afl. 23, p. 1516-1520. De in *NTB* 2013/18, afl. 5, p. 103, gesignaleerde *SNS*-uitspraak van de ABRvS van 25 februari 2013, is gepubliceerd in *JB* 2013/68.

In zijn artikel 'Between Equity and Efficiency: the European Union's No-Fault Liability', [2013/1] *REALaw*, p. 7-38, gaat Michiel Tjepkema – naar aanleiding van de bekende *FIAMM*-zaak – in op de voors en tegens van het erkennen van aansprakelijkheid voor rechtmatige daad tegen de Unie. Volgens hem maakt de afwijzing van deze mogelijkheid in de zaak *FIAMM* duidelijk dat het Hof niet erg gevoelig is voor 'equity-based'-argumenten en een voorkeur heeft voor een instrumentele benadering van deze aansprakelijkheid. Daarom zal de Unie een recht op nadeelcompensatie alleen erkennen in zaken waarin dit het bereiken van bepaalde doelen van de Unie vergemakkelijkt.

Zie ten slotte over onder (veel) meer de invloed van het Unierecht op de Nederlandse aansprakelijkheid voor rechtmatige en onrechtmatige daad, B.J. van Ettehoven e.a., 'Overheidsaansprakelijkheid anno 2013: de stand van de rechtsontwikkeling', *O&A* 2013/32, afl. 2, p. 49-101.